

УДК 332.1

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТРУДОВОЇ УЧАСТІ ЖІНОК
В АГРАРНОМУ ВИРОБНИЦТВІ

Саблук Г. І., с.н.с.

<https://orcid.org/0000-0002-7827-3944>

Національний науковий центр

«Інститут аграрної економіки» НААН, Київ, Україна

<https://doi.org/10.31073/foodresources2022-19-25>

Предмет дослідження. Теоретико-методологічні положення та практичні засади гендерних досліджень в аграрному виробництві. **Мета.** Визначити тенденції змін у використанні жіночої праці в аграрному виробництві України на сучасному етапі та обґрунтувати їх чинники. **Методи.** Методами індукції та аналізу економічних явищ визначено сутність змін у використанні жіночої робочої сили як рівноправної частки всієї людської праці, яка задіяна в аграрному виробництві. Використано економічно-статистичну інформацію для обґрунтування змін в характері та сферах застосування жіночої праці в сучасних умовах ведення аграрного виробництва в Україні. **Результати.** Глибока перебудова економічного устрою та швидка інтеграція у міжнародний аграрний ринок призвели до суттєвих змін у соціально-економічних процесах сільських територій України, що вплинули й на гендерні відносини в аграрному виробництві. Частина сільських жінок одержала нові можливості працевлаштування в «організованому» секторі аграрної економіки після його реформування, для іншої єдиною альтернативою стало ведення сільськогосподарського виробництва в межах власних домогосподарств. З'ясовано, що головними чинниками таких змін є подальше підвищення рівня інформатизації, автоматизації та механізації виробничих та управлінських процесів, міжгалузева реструктуризація виробництва на користь рослинництва у великотоварному виробництві та поглиблення спеціалізації близько в чверті від загальної кількості домогосподарств на трудомістких галузях тваринництва та садівництва. Встановлено, що реальною проблемою постає гендерна освіта, доступ жінок, представниць малого та середнього аграрного бізнесу, до постійного оновлення знань та практик самостійного ведення господарства в сучасних ринкових умовах. **Сфера застосування результатів.** Результати мають науково-практичний характер і можуть бути використані науковцями у подальших гендерних дослідженнях.

Ключові слова: українські жінки, жіноча робоча сила, сільськогосподарське виробництво, домогосподарство, зайнятість, неформальна зайнятість

CURRENT TRENDS OF FEMALE FORCE PARTICIPATION IN AGRICULTURE

Hanna Sabluk, Senior Researcher

<https://orcid.org/0000-0002-7827-3944>

National Science Center

"Institute of Agricultural Economics" of NAAS

<https://doi.org/10.31073/foodresources2022-19-25>

Subject of research. The theoretical and methodological provisions and practical principles of gender studies in agricultural production. **Purpose.** Determine the trends of changes in the use of women's labor in the agricultural production of Ukraine at the current stage and to substantiate their factors. **Methods.** Methods of induction and analysis of economic phenomena determined the essence of changes in the use of female labor as an equal share of all human labor involved in agricultural production. Economic and statistical information was used to justify changes in the nature and scope of women's work in modern conditions of agricultural production in Ukraine. **Results.** Deep restructuring of the economic system and rapid integration into the international agricultural market led to significant changes in the socio-economic processes of rural areas of Ukraine, which also affected gender relations in agricultural production. Part of rural women received new employment opportunities in the "organized" sector of the agrarian economy after its reform, for others the only alternative was to

conduct agricultural production within their own households. It was found that the main factors of such changes are the further increase in the level of informatization, automation and mechanization of production and management processes, cross-industry restructuring of production in favor of crop production in large-scale production, and the deepening of specialization in about a quarter of the total number of households in the labor-intensive industries of animal husbandry and horticulture. It was established that a real problem is gender education, access of women, representatives of small and medium-sized agrarian businesses, to constant updating of knowledge and practices of independent management of the economy in modern market conditions. **Scope of research results.** The results have a scientific and practical nature and can be used by scientists in further gender studies.

Key words: Ukrainian women, female workforce, agricultural production, household, employment, informal employment

Постановка проблеми. Жінки відіграють значну роль в управлінні природними багатствами, сприяють добробуту власних сімей, а жіноча робоча сила являє значну частку всієї людської праці. На сьогоднішньому етапі розвитку більшості регіонів світу залишилася невелика кількість країн (Афганістан, Судан, деякі інші), в яких жінки мають суттєві обмеження у правах здобувати освіту та працювати нарівні із чоловіками. «Жіноча половина людства» як поняття широкого розуміння набуло конкретного соціально-економічного наповнення. Однак темпи вирівнювання у правах, якого набували жінки впродовж останніх багатьох декад і які були особливо високими в країнах західної демократії на початку, а в країнах, що розвиваються, – в другій половині минулого сторіччя, автоматично не призвели до вирівнювання у зайнятості та розмірах оплати праці жінок та чоловіків. Подібні умови не притаманні жодному з регіонів світу чи секторів економіки. В сільському господарстві багатьох малорозвинених країн чи країн, що розвиваються, разом з тим, жіноча праця в рамках часткової, сезонної зайнятості чи зайнятості в сімейних домогосподарствах, які очолюють чоловіки, продовжує використовуватись на рівні із чоловічою, а в деяких із них, в силу високої трудової міграції робочої сили в сусідні країни, навіть більшою мірою за чоловічу, однак залишається поза офіційною статистикою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми щодо ролі жінок в сільському господарстві часто піднімаються Продовольчою та сільськогосподарською організацією ООН (ФАО) [17], авторами зарубіжних і вітчизняних публікацій [12-16]. Водночас необхідність забезпечення ефективності використання трудових ресурсів і надання соціального захисту працюючим жінкам підвищують актуальність сучасних наукових досліджень цього напрямку.

Мета статті – визначити тенденції змін у використанні жіночої праці в аграрному виробництві України на сучасному етапі та обґрунтувати їх чинники.

Матеріали і методи. Методами індукції та аналізу економічних явищ визначено сутність змін у використанні жіночої робочої сили як рівноправної частки всієї людської праці, яка задіяна в аграрному виробництві. Використано економічно-статистичну інформацію для обґрунтування змін в характері та сферах застосування жіночої праці в сучасних умовах ведення аграрного виробництва в Україні

Результати. Якщо частки чоловіків та жінок від усіх осіб працездатного віку у світі відрізняються менш ніж на один відсоток, то частка офіційно працюючих жінок більше ніж у півтора раза менша за частку працюючих чоловіків у всіх секторах і сферах світової економіки. За даними Світового банку, частка жінок працездатного віку у світі (згідно з підходом Світового банку до працездатного віку зараховуються особи віком від 15 до 64 років) в останнє десятиріччя знаходиться на рівні 49,5%. У 2019 році, зокрема, у світі нараховувалось 2,49 млрд жінок працездатного віку проти 2,54 млрд чоловіків [1]. Однак дані цього джерела показують, що частка жінок у загальній кількості усіх осіб працездатного віку, які працюють у промисловому чи сільськогосподарському виробництві товарів або сфері послуг, коливається між 39 та 40 відсотковими пунктами.

Зокрема у 2021 році цей показник склав 39,2% проти 60,8% серед чоловіків. Така пропорція зберігається на фоні постійного зниження рівня працевлаштування осіб працездатного віку в обох статевих групах протягом останніх трьох десятиріч системних досліджень у світі. Якщо у 1990 році із кожних 100 жінок працездатного віку від 15 до 64 років у світі 56 мали роботу з оплатою, то у 2020-му – вже лише 53 (для порівняння серед цієї ж категорії чоловіків зниження за цей період – з 84 до 80). Таким чином, співвідношення рівнів працевлаштування серед жінок та чоловіків від загальної кількості працездатних осіб у кожній із своїх статевих груп протягом зазначеного періоду зросло на користь жінок дуже незначно, від 0,67 до 0,68. Цей показник лінійно зростав протягом останньої декади минулого та другої декади поточного сторіччя (від 0,67 у 1990 та 2011 роках до 0,68 у 2000 та 2020 роках), характеризуючи більш успішну самореалізацію жінок на ринку праці порівняно з чоловіками, і демонстрував таке ж рівномірне щорічне спадання у першій декаді поточного сторіччя (від 0,68 у 2001 році до 0,67 у 2020 році), демонструючи зворотну тенденцію.

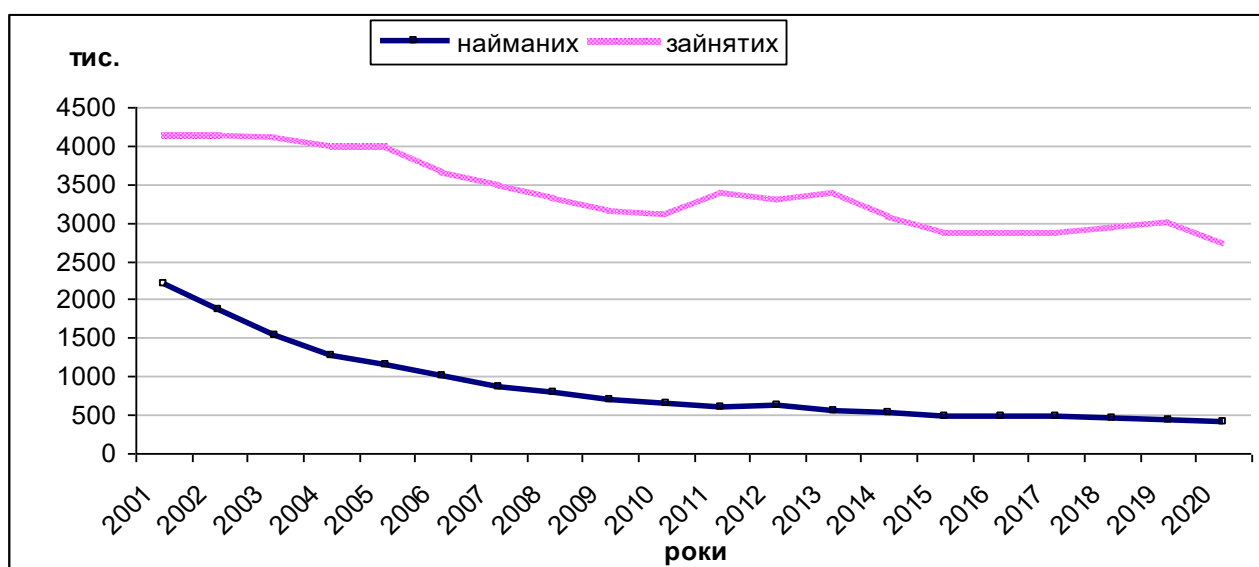
Однак статистика щодо працевлаштування жінок у аграрних галузях свідчить про іншу тенденцію: в цілому у світі сільське господарство все у меншій мірі стає сферою офіційного працевлаштування жінок, аніж чоловіків. Якщо у 1990 році 43% від загальної кількості працевлаштованих жінок працювали у галузях сільського господарства і цей показник був нижчим за аналогічний серед чоловіків лише на 1 відсотковий пункт, то у 2019 році він складав вже лише 25% проти 28% серед чоловіків, тобто був нижчим на 3 відсоткових пункти [2]. Частка працюючих у галузях сільського господарства жінок 15-64 років знизилась за період з 1991 до 2019 року від 39 до 37 відсоткових пункти.

Найвагомішим чинником скорочення кількості зайнятих у світовому сільськогосподарському виробництві є зростання рівня механізації й автоматизації виробничих процесів та рівня інформатизації управління й маркетингу в умовах сталого обсягу земельних та природних угідь. Служба наукових досліджень Міністерства сільського господарства США у річній доповіді (за 2020 рік) зазначає, що саме цей чинник призводив до щорічного суттєвого зниження кількості працюючих у сільському господарстві країни в період від 1950 року (9,9 млн працюючих) до 1990 року (2,19 млн), після чого протягом трьох останніх десятиріч кількості працюючих залишається сталою, а вплив цього чинника відображається виключно у зростанні обсягів виробництва. В результатах цих досліджень знаходить своє статистичне підтвердження гіпотеза, що на певному рівні насичення виробничих процесів механізмами частка жінок починає збільшуватись. Аналітики Служби наукових досліджень Міністерства сільського господарства США пояснюють, що такі механізми полегшують працю на складних ділянках виробництва, які раніше потребували фізичної сили та були «чоловічими». Зокрема наводяться приклади появи великої кількості причіпних пристроїв з підйомними платформами у садівництві та ягідництві, які суттєво полегшують збирання плодів та ягід і автоматично забезпечують транспортне фасування та переміщення готової продукції із садів та ягідників до сховищ. Початок використання та поширення подібних засобів у сільському господарстві США корелюється із зростанням частки жіночої робочої сили серед найманих працівників від 18,6% у 2009 році до 26,1% у 2019 р. [3].

Подібна тенденція характерна для кожної країни, економіка якої базується на ринкових засадах. Однак її прояв у часі, в свою чергу, залежить від двох чинників. По-перше, від рівня економічного розвитку країни, по-друге, від значення сільськогосподарських галузей в її економіці, яке базується на забезпеченості її природними ресурсами, сприятливими для сільського господарства. Дія першого чинника проявляється у зростанні інвестицій в техніку та технології, що призводить до скорочення кількості зайнятих, він прискорює тенденцію. Другий має свій прояв у збереженні селянами своїх домогосподарств, самозайнятості та пропозицій по найму місцевої робочої сили в умовах

повільного зростання пропозиції працевлаштування в інших секторах економіки, він уповільнює тенденцію [4; 5].

У країнах перехідної економіки, які формують підгрупу в групі країн, що розвиваються, та до якої відносять Україну, вплив трансформації планово-централізованої економіки у вільноринкову став наступним чинником, який суттєво вплинув на характер усіх соціально-економічних процесів протягом трьох останніх десятиріч [6-13]. У вітчизняному аграрному секторі під впливом цього фактору відбулась суттєва реструктуризація виробництва у сільськогосподарських підприємствах всіх форм власності на користь виробництва рослинницької продукції, груп зернових на олійних культур, значне скорочення виробництва продукції тваринництва та технічних, льняних і баштанних культур у рослинництві. Якщо за останні роки функціонування галузі в умовах планово-централізованої економіки співвідношення часток у валовій продукції в грошовому обчисленні було 60:40 на користь тваринницької, то протягом останнього десятиріччя воно тримається в пропорції 80:20 на користь рослинницької [15; 16].

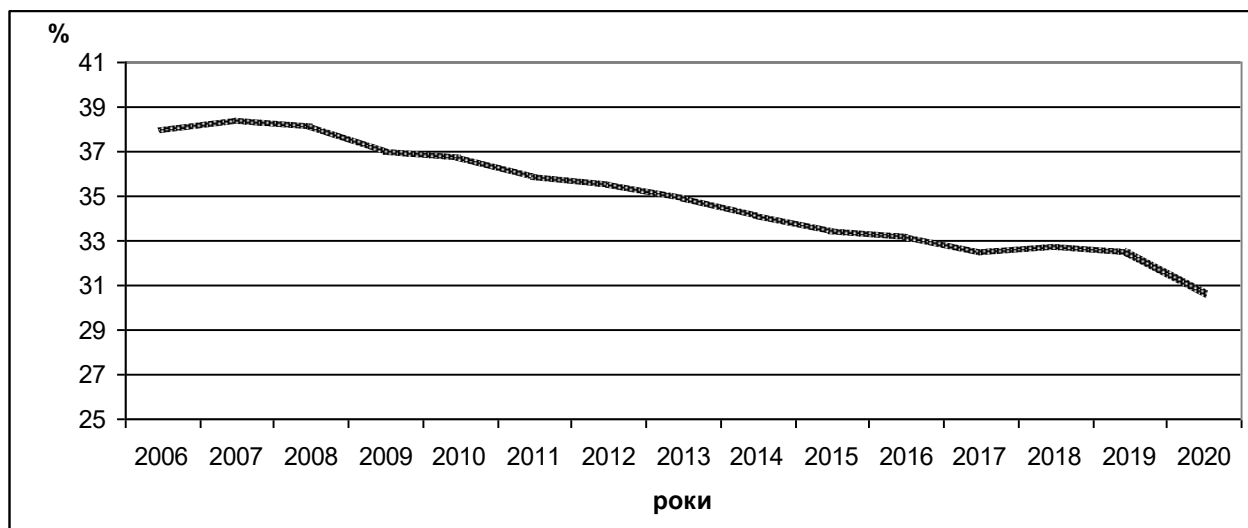

Джерело: щорічні збірники «Праця України», Державний комітет статистики України

Рис. 1. Кількість зайнятих та найманих (середньооблікова) працівників у сільському господарстві України

Проблема одержання системних і достовірних даних щодо чисельності та структури не найнятих осіб, які задіяні у виробництві сільгосппродукції, існує в переважній більшості країн, що розвиваються. Міжнародні організації, в тому числі Світовий банк, формуючи власну базу даних, використовують виключно дані офіційних джерел країн. Ці джерела відображають, в одній частині, інформацію із статистичної звітності суб'єктів господарювання. Вона стосується працевлаштованих осіб, які мають визначеного роботодавця й одержують оплату за свою працю, та самозайнятих осіб, які звітують про свою господарську діяльність і доходи від неї. В силу того, що у багатьох країнах світу домогосподарства не відносять до організованого сектору економіки, вони не вважаються суб'єктами господарювання і значна кількість самозайнятих осіб, що працюють у них, залишаються поза цією статистикою. В іншій частині офіційні джерела країн відображають результати вибірових досліджень економічної активності населення шляхом його опитування. Під час таких вибірових опитувань державними органами статистики факти зайнятості в своїх домогосподарствах, своєї сезонної чи часткової зайнятості можуть приховуватись з остраху додаткового оподаткування доходів, втрати соціальних пільг чи гарантій за іншим місцем часткового працевлаштування.

Разом із тим, експерти Світової організації праці, опираючись на власні дослідження, доводять, що у всіх без виключень регіонах світу, незалежно від рівня економічного розвитку країни чи доходу працездатної особи, 70% зайнятого міського населення працюють «по найму», тоді як в сільській місцевості – лише 32%, а 68% з них ведуть власну справу як самозайняті підприємці. [15]. Зокрема, в Європі та Центральній Азії частка самозайнятих жінок у сільській місцевості (15% від усіх зайнятих) на 7 відсоткових пункти вища, ніж у міській (8%). [15]. При цьому, також незалежно від регіону, рівня економічного розвитку країни чи рівня доходу, такі самозайняті підприємницькі одиниці є переважно сімейними, очолюють їх здебільшого чоловіки, а жінкам відводиться роль працівника в сімейному господарстві. Продовольча та сільськогосподарська організація ООН у результатах власних досліджень зазначає, що частка жіночої праці становила 43% у 2011 та 42% у 2018 роках. І це більше на 5 відсоткових пункти за відповідні дати згідно з даними Світового банку, одразу роз'яснюючи, що «...участь жінок на ринку сільськогосподарської праці надто варіюється за регіонами, проте незмінно жінки набагато більш широко представлені серед тих, хто працює без зарплати, сезонно або частково зайняті» [16].

Джерело: щорічні збірники «Праця України», Державний комітет статистики України

Рис. 2. Частка жінок в середньообліковій кількості найнятих у сільському господарстві України

Статистика таким чином свідчить, що зайнятість без працевлаштування «по найму», переважно в рамках сімейної самозайнятості у власних домогосподарствах, залишається домінуючою формою зайнятості для осіб працездатного віку в сільському господарстві України. Станом на 2020 рік лише кожний шостий із зайнятих у ньому одержує платню.

Сукупно домогосподарства продовжують домінувати в переважній більшості трудомістких галузей тваринництва і рослинництва, таких як картоплярство, овочівництво, садівництво і ягідництво, вівчарство і козівництво, молочне скотарство, кролівництво. Іншими характеристиками цих галузей є відносно довга окупність та орієнтація на внутрішній ринок, (єдине виключення – виробництво меду, значна частка якого експортується). Не зважаючи на постійне вдосконалення технологій і технічне оснащення тваринницьких підприємств та птахокомплексів, домогосподарства продовжують конкурувати з ними у вирощуванні птиці, виробництві яєць та відгодівлі свиней.

Таблиця 1

Частка домогосподарств у виробництві основних видів продукції сільського господарства та в утриманні сільськогосподарських тварин, %

Вид продукції	2000	2005	2010	2015	2020
Культури зернові та зернобобові	18,4	24,3	24,2	22,7	20,4
Соняшник	12,5	21,2	17,5	14,6	12,3
Картопля	98,6	98,8	97,4	97,8	98,1
Культури овочеві	83,1	89,3	88,1	86,1	84,6
Культури плодові та ягідні	81,8	88,2	83,6	80,9	83,2
М'ясо (у забійній масі)	73,7	63,2	44,9	37	31,2
Молоко	71	81,2	80,3	74,9	70,2
Яйця	66,2	50,5	39,9	41,8	44,9
Вовна	61,4	78,3	83,1	86,2	90,7
Мед	93,2	96,6	97,7	98,6	99
Велика рогата худоба	46,5	61,7	66,0	66,1	64,9
У т.ч. корови	62,7	76,2	77,6	76,7	74,7
Свині	68,4	63,1	54,5	47,7	38,2
Вівці та кози	78,0	83,4	82,8	85,9	86,7
Коні	64,4	82,3	90,0	93,1	94,7
Кролі	99,5	99,3	98,6	97,4	96,9
Птиця	79,5	58,9	45,8	45,1	45,3
Бджолосім'ї, тис.	88,3	94,5	96,7	98,1	98,5

За власної своєї неоднорідності та чисельності домогосподарства у значно меншому ступені охоплені статистичними дослідженнями, що ускладнює науковий аналіз багатьох проблем, зокрема тих, що стосуються використання жіночої праці. Більша частина із майже 4 млн домогосподарств виробляє сільськогосподарську продукцію переважно для власного споживання [18]. Такі господарства характеризуються відносно низькою часткою часу, яку витрачають її члени на виконання сільськогосподарських робіт.

Однак інша частина складається з ринково орієнтованих домогосподарств, які мають чітко окреслену високу товарність та суттєву інтенсивність трудової участі своїх членів. Для оцінки розміру цієї частини і ступеня концентрації виробництва в ній було проведено власні дослідження із використанням первинних баз даних Державного комітету статистики України, одержаних у 2009 та у 2016 роках за результатами вибіркового обстеження сільськогосподарської діяльності населення в сільській місцевості за програмою базового інтерв'ю для підготовки щорічних оглядових інформаційних бюлетенів. При встановленні критеріїв для відбору було зроблено такі допущення: господарство повинно мати у розпорядженні кількість голів тварин або розмір площ землі в обробітку, кількість членів домогосподарства й таке інше; обсяг одержаної продукції буде в понад два рази більшим, ніж таке господарство може споживати згідно з оптимальними біологічними нормами. Для молочарських господарств таким критерієм було обрано постійне утримання не менш ніж двох дійних корів, для вівчарських, козиних, свинарських – не менш ніж 5 голів постійного одночасного утримання, для птахівничих – не менш ніж 50 голів птиці, для бджолярських – не менш ніж 10 бджолосімей. В рослинництві критерієм для відбору були певні площі, експертно оцінювані як граничні, понад які домогосподарство після їх обробітку одержує продукції за обсягом понад удвічі і більше, ніж само в змозі спожити згідно норм, до прикладу – 0,5 га ягідників чи парників.

Одержані результати підтвердили очікування, які лягли в основу критеріїв для групування. Вони показали, що господарства, які мають чітко окреслену спеціалізацію на виробництві продукції тваринництва та були відібрані до групи, (згідно з даними від 2016 року) в середньому:

- становлять частку 14,7% від загальної кількості домогосподарств;
- більші за кількістю осіб у своєму складі, в середньому 3,3 особи проти 2,4 серед усіх домогосподарств;
- складаються з осіб, які в середньому на 6,5 року молодші, ніж у цілому серед всіх домогосподарств, 45 років проти 51,5;
- концентрують у себе 54,4% від усього поголів'я дійних корів, 95,7% від поголів'я овець, 51,6% від поголів'я свиней, 33,5 від поголів'я кіз, 33,3% від поголів'я птиці різного віку та 96,4% бджолосімей, які утримуються в домогосподарствах.

Господарства ж, які мають чітко окреслену спеціалізацію на виробництві порівняно не трудомісткої продукції (виращування зернових, соняшнику, цукрового буряку, інших, згідно з даними від 2016 року) в середньому:

- становлять частку 10,5% від загальної кількості домогосподарств;
- незначно більші за кількістю осіб у своєму складі, ніж домогосподарства в цілому, 2,6 проти 2,4 особи;
- складаються із дещо старших за віком осіб, ніж домогосподарства в цілому, 52 роки проти 51,5;
- обробляють наділи, які в 3,5 рази більші, ніж домогосподарства в цілому, 4,21 га проти 1,22 га.

Зіставлення результатів вибірок із загальної сукупності домогосподарств 2010 та 2016 років із ознаками високої товарності в трудомістких та нетрудомістких напрямках спеціалізації показує, що:

- частка домогосподарств із високою товарністю та спеціалізацією на трудомістких напрямках має тенденцію до зниження із динамікою 0,25 відсоткових пунктів на рік, а частка домогосподарств із високою товарністю нетрудомістких напрямків є сталою (приріст 0,05 вп на рік);

- у домогосподарствах із високою товарністю та спеціалізацією на трудомістких напрямках помірно підвищується концентрація поголів'я корів та швидко знижується концентрація поголів'я кіз від загальної кількості, які утримуються в усіх домогосподарствах кожного із цих видів тварин в цілому. Разом з тим за суттєвого скорочення загального поголів'я корів у населення середній розмір цього поголів'я у таких дворах майже не змінюється;

- домогосподарства із високою товарністю та спеціалізацією на нетрудомістких (переважно рослинницьких) напрямках за шість років продемонстрували двократне збільшення своєї частки в загальній кількості поголів'я кіз, що утримуються в усіх домогосподарствах населення;

- у цій же частині домогосподарств звертає на себе увагу «поява» статистично значимого поголів'я овець, яке раніше в таких господарствах майже не утримувалося;

- в усіх господарствах із високою товарністю спостерігаються збереження середніх розмірів поголів'я птиці різних видів, а в тих із них, які спеціалізуються на не трудомістких, переважно рослинницьких напрямках – помірне зростання.

Концентрація виробництва і розподіл сільських домогосподарств за напрямками спеціалізації дають підстави виявити кілька закономірностей. По-перше: обсяги виробленої продукції понад потребу для власного споживання, які спрямовуються сільськими домогосподарствами на реалізацію майже повністю на внутрішній ринок, задовольняють потреби населення, яке за чисельністю майже в чотири рази більше за загальну кількість осіб самих сільських господарств, та поступово концентруються у кожному п'ятому сільському домогосподарстві, тому з високою ймовірністю можуть характеризуватись законом Парето. По-друге: домогосподарства майже монополюють продовжують домінувати, вигравши в конкуренції з підприємствами організованого сектору, у виробництві картоплі, овочів відкритого ґрунту, продукції баштанних та плодоягідних культур, вівчарства, козівництва та кролівництва; сільські домогосподарства

зберігають суттєво більшу частку у виробництві молока, швидко втрачають її у виробництві м'яса свиней за відносно сталих обсягів щорічного виробництва в цілому, зменшуючи свою частку у валовому виробництві м'яса птиці та яєць при збереженні власного поголів'я та обсягів виробництва на фоні нарощування виробництва цієї продукції підприємствами переважно для експорту. По-третє: сільські домогосподарства, які спеціалізуються на вирощуванні польових культур, під тиском конкуренції з боку підприємств організованого сектору починають розвивати деякі більш трудомісткі напрями виробництва, зокрема вівчарство, козівництво.

Таблиця 2

Основні характеристики відібраних сільських домогосподарств із чітко окресленою спеціалізацією в трудомістких та нетрудомістких галузях за областями України

Області	Частка від усіх домогосподарств, %		Середній розмір землі в обробітку, га на домогосподарство			Середня кількість осіб, осіб			Середній вік, років		
	домогосподарства трудомістких напрямів	домогосподарства нетрудомістких напрямів	Усі сільські домогосподарства	домогосподарства трудомістких напрямів	домогосподарства нетрудомістких напрямів	Усі сільські домогосподарства	домогосподарства трудомістких напрямів	домогосподарства нетрудомістких напрямів	Усі сільські домогосподарства	домогосподарства трудомістких напрямів	домогосподарства нетрудомістких напрямів
Україна	14,7	10,5	1,22	2,81	4,21	2,42	3,26	2,57	51,5	45,0	52,1
Вінницька	16,9	7,7	0,84	1,81	2,71	2,27	3,05	2,35	53,2	44,8	52,8
Волинська	25,9	21,1	1,79	3,39	2,95	2,87	3,95	2,48	48,5	43,0	52,0
Дніпропетровська	11,6	7,3	1,81	6,21	10,81	2,12	3,05	1,94	54,4	45,0	55,4
Донецька	15,1	10,8	1,51	3,20	7,21	2,13	2,52	2,03	53,3	49,4	52,6
Житомирська	11,3	8,4	0,92	1,72	2,38	2,15	3,10	2,23	53,9	46,9	52,0
Закарпатська	14,9	12,2	0,91	1,17	2,55	3,19	4,03	2,81	46,7	41,1	48,0
Запорізька	10,5	7,2	2,15	7,69	14,37	2,21	2,93	2,55	51,3	43,9	49,6
Івано-Франківська	3,3	15,8	0,86	1,61	1,76	2,69	3,69	2,88	50,5	43,9	53,3
Київська (без Києва)	7,1	3,4	0,64	1,49	4,22	2,07	3,06	2,32	54,8	46,6	52,3
Кіровоградська	21,1	10,6	2,12	3,62	10,22	2,24	3,36	2,66	49,3	40,7	47,5
Луганська	17,9	13,9	2,12	4,48	6,80	2,16	3,02	1,89	53,3	43,1	62,8
Львівська	9,6	14,4	1,03	2,24	2,13	2,99	4,22	3,62	49,6	42,3	46,9
Миколаївська	16,6	18,0	2,47	5,09	7,86	2,27	2,83	2,18	50,3	46,3	55,7
Одеська	22,0	5,8	1,31	3,11	7,78	1,93	2,39	1,98	52,0	51,8	50,8
Полтавська	17,5	14,0	1,11	2,15	3,12	2,18	3,41	2,34	53,3	45,0	51,6
Рівненська	22,5	16,6	1,48	2,77	3,30	3,11	3,65	2,40	45,6	44,3	55,2
Сумська	21,3	7,4	0,95	1,66	2,98	2,21	2,91	2,57	54,1	47,4	53,4
Тернопільська	16,1	21,4	1,17	2,19	2,01	2,77	4,19	3,01	50,5	44,5	49,5
Харківська	10,8	6,5	1,35	4,75	7,39	2,06	2,79	2,33	54,9	44,5	56,4
Херсонська	16,6	9,0	1,81	4,75	9,13	2,40	3,04	2,14	47,5	42,1	50,0
Хмельницька	16,6	6,6	0,89	1,80	2,84	2,40	3,63	2,31	54,0	43,0	55,5
Черкаська	14,9	5,9	0,78	1,57	3,99	2,02	2,51	2,15	51,7	43,6	54,5
Чернівецька	10,4	8,1	0,96	2,20	2,17	3,01	3,84	3,12	47,6	45,3	51,3
Чернігівська	15,0	6,7	0,97	1,90	2,48	1,98	2,76	2,00	56,0	48,2	57,9

Джерело: розрахунки автора

Таблиця 3

**Концентрація поголів'я худоби
у частині сільських домогосподарств із високою товарністю, %**

Області	Корови	Свині	Вівці	Кози	Птиця різного віку	Бджоло- сім'ї
Україна	54,4	51,6	95,7	33,3	35,5	94,6
Вінницька	67,3	63,2	100,0	4,3	29,2	99,6
Волинська	62,8	62,6	68,1	59,3	39,7	92,4
Дніпропетровська	66,5	69,5	100,0	47,1	31,6	84,3
Донецька	66,2	66,1	98,1	78,4	50,9	90,3
Житомирська	49,6	41,0	2,4	30,3	29,9	74,4
Закарпатська	28,1	40,8	98,0	21,2	37,0	100,0
Запорізька	55,4	72,9	97,7	53,0	34,0	91,3
Івано-Франківська	9,7	18,5	86,9	17,3	7,6	64,8
Київська (без Києва)	51,9	40,8	41,5	21,2	22,2	91,8
Кіровоградська	73,1	70,9	16,2	79,8	49,3	99,4
Луганська	78,6	68,1	83,8	45,8	43,0	99,1
Львівська	34,8	38,5	89,0	8,1	19,6	90,0
Миколаївська	69,4	60,2	98,8	21,3	39,2	94,8
Одеська	61,3	72,0	99,3	59,1	64,5	99,6
Полтавська	62,7	66,7	51,7	24,8	43,0	72,8
Рівненська	50,6	48,2	100,0	4,9	34,8	97,8
Сумська	68,1	48,6	99,3	29,4	40,8	99,1
Тернопільська	52,6	44,3	100,0	23,3	26,5	95,8
Харківська	72,1	69,6	98,1	17,8	33,3	98,6
Херсонська	79,9	68,3	99,1	14,4	41,5	99,5
Хмельницька	65,4	56,7	100,0	23,0	31,6	81,9
Черкаська	65,4	56,4	100,0	27,1	36,0	88,1
Чернівецька	28,9	37,3	83,4	2,2	18,1	77,7
Чернігівська	60,7	43,1	93,0	34,3	28,2	96,9

Джерело: розрахунки автора

Наявні статичні джерела не дозволяють оцінити співвідношення у використанні жіночої та чоловічої праці в домогосподарствах України як у цілому, так і у відібраних групах за ознаками високої товарності та трудомісткості. Однак наблизитися в оцінках можна, опираючись на експертні думки керівників галузевих асоціацій, одержаних під час обговорення результатів наведених вище досліджень сільських домогосподарств. Зокрема Стефурак Василь, голова ГО «Асоціації вівчарів України» та Васильківська Тетяна, голова ГО «Всеукраїнське братство бджолярів України», стверджують, що лише в небагатьох трудомістких напрямках, як вівчарство, бджільництво, кролівництво, суттєво домінує частка чоловічої праці, і зовсім у небагатьох, як у квітникарстві, – жіноча. Більшість опитаних керівників галузевих асоціацій підтримують позицію, згідно з якою у високотоварних домогосподарствах основних трудомістких напрямів (молочне скотарство, птахівництво, свинарство, козівництво, садівництво, ягідництво) жінки працюють на рівні із чоловіками, хоча в кожному із них є певні виробничі операції, які частіше виконуються чоловіками, як, до прикладу, заготівля кормів, ремонт реманенту, або жінками, до прикладу – доїння. Такий розподіл частіше пояснюють традиціями.

Проведені дослідження та їх оцінка галузевими експертами дозволяють стверджувати, що на кінець минулого – початок поточного десятиріччя у менш ніж 650 тисячах сільських домогосподарств із високою товарністю, які спеціалізуються на більш трудомістких напрямках, щоденно повністю зайняті від 550 до 600 тисяч сільських жінок, а

у більш ніж 450 тисячах «товарних» домогосподарств менш трудомісткої спеціалізації – ще від 250 до 300 тисяч. Зокрема, найбільша частка жіночої праці докладається у домогосподарствах, в яких сконцентрована половина від поголів'я дійних корів та половина поголів'я свиней, що утримуються в господарствах населення. За нашими оцінками це 240-250 тисяч та 130-140 тисяч осіб відповідно.

Висновки. Як і в сільському господарстві інших країн світу, науково-технічний прогрес в Україні призвів до швидкого зростання продуктивності праці та вивільнення значної кількості працюючих у галузі. Однак невисокі темпи працевлаштування вивільнених із сільського господарства працівників в інших галузях економіки, в силу їх відносно повільного розвитку та сприятливі природно-кліматичні умови для ведення дохідного сільгоспвиробництва у власних господарствах, сформувало розподіл задіяної робочої сили, за якого кількість самозайнятих у власних домогосподарствах багатократно перевищує зайнятість на сільськогосподарських підприємствах та фермерських господарствах офіційного сектору. Розрахунки показують, що протягом останніх десятиріч кількість жінок, які працювали у власних домогосподарствах, вважаючи цю діяльність своєю основною економічною активністю, і праця яких за інтенсивністю близька до умов повної зайнятості, була у 5–6 разів більша, ніж жінок, працюючих на сільськогосподарських підприємствах.

Бібліографія

1. Відкриті дані Світового банку. <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.1564.TO> (дата звернення: 11.03.2022).
2. Відкриті дані Світового банку. <https://data.worldbank.org/indicator/SL.AGR.EMPL.FE.ZS?contextual=ag-employment-by-gender>. (дата звернення: 11.03.2022).
3. Сільськогосподарська галузь. Служба економічних досліджень. Міністерство Сільського господарства США. <https://www.ers.usda.gov/topics/farm-economy/farm-labor/> (дата звернення: 11.03.2022).
4. Нелеп В. М. Планування на аграрному підприємстві. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ: КНЕУ, 2004. 495 с.
5. Геєць В. М. Структурні зміни та економічний розвиток України. Київ: Державна установа «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2011. 696 с.
6. Відкриті дані Світового банку. <https://data.worldbank.org/indicator/SL.AGR.EMPL.ZS/Details>: дата звернення 11.03.2022).
7. Беглій М. Г. та ін. Аграрний сектор України на шляху до євроінтеграції / за ред. О.М. Бородіна. Інститут економіки та прогнозування НАН України. Ужгород: ІВА, 2006. 496 с.
8. Гайдуцький А. П. Інвестиційна конкурентоспроможність аграрного сектора України. Київ: Нора-Друк, 2004. 247 с.
9. Кирилюк Є. М. Аграрний ринок в умовах трансформації економічних систем: монографія. Київ: Державний вищий навчальний заклад Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана, 2013. 571 с.
10. Лузан Ю. Я. Організаційно-економічний механізм забезпечення розвитку агропромислового виробництва України: монографія. Київ: Інститут аграрної економіки, ННЦ, 2010. 470 с.
11. Анічин Л. М. та ін. Механізми ефективного розвитку економіки аграрної сфери АПК України / за заг. ред. Л.М. Анічин. Харків: Видавництво Харківського регіонального інституту Національної академії державного управління «Магістр», 2006. 294 с.
12. Осташко Т. О. Ринкова трансформація аграрного сектора. Київ: Фенікс, 2004. 280 с.
13. Атта Д. В. та ін. Політика і розвиток сільського господарства в Україні / за ред. Ш.Ф. Крамон-Таубадель та ін.; Київ: Альфа-Принт, 2001. 296 с.
14. Мартинюк М. Україна аграрна: цифри як похідна політики. <https://zn.ua/ukr/ukraina-1991-2020/ukrajina-aharna-tsifri-jak-pokhidna-politiki.html> (дата звернення: 11.03.2022).

15. International day of rural women: The unfinished quest for decent work for all <https://ilostat.ilo.org/international-day-of-rural-women-the-unfinished-quest-for-decent-work-for-all/> (дата звернення: 11.03.2022).

16. Балановська Т. І. та ін. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: у 2 т. / Київ: Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2000. Т. 1. 396 с.

17. Роль жінок у Сільському господарстві. Продовольча та Сільськогосподарська організація ООН. <https://www.fao.org/family-farming/detail/en/c/273446/> (дата звернення: 11.03.2022).

18. Основні сільськогосподарські характеристики домогосподарств у сільській місцевості в 2020 році. http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ7_u.htm. (дата звернення: 11.03.2022).

References

1. World Bank Open Data (n.d.). Population ages 15-64, total. <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.1564.TO>.
2. World bank open data. (n.d.) Employment in Agriculture, Female. <https://data.worldbank.org/indicator/SL.AGR.EMPL.FE.ZS?contextual=ag-employment-by-gender>.
3. Economic Research Service. U. S. Department of Agriculture. (2020). Farm labor. <https://www.ers.usda.gov/topics/farm-economy/farm-labor/>.
4. Nelep, V. M. (2004). Planning at the agricultural enterprise. (2nd ed.). Kyiv: KNEU.
5. Heets, V. M. (2011). Structural changes and economic development of Ukraine. Kyiv: Institute of Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine.
6. World bank open data. (n.d.). <https://data.worldbank.org/indicator/SL.AGR.EMPL.ZS/Details>.
7. Borodina, O. M. (Eds.). (2006). The agrarian sector of Ukraine on the way to European integration. Uzhhorod: IPA.
8. Haidutskyi, A. P. (2004). Investment competitiveness of the agricultural sector of Ukraine. Kyiv: Nora-Druk.
9. Kyryliuk, Ye. M. (2013). Agrarian market in the conditions of transformation of economic systems. Kyiv: Kyiv National Economy University of Vadym Hetman.
10. Luzan, Yu. Ya. (2010). Organizational and economic mechanism of ensuring of development of agro-industrial production of Ukraine. Kyiv: Educational Science Center, Institute of Agricultural Economics.
11. Anichyn, L. M. (Ed.). (2006). Mechanisms of effective development of the agrarian sector economy of the agricultural sector of Ukraine. Kharkiv: Publishing house of Kharkiv National Academy of Sciences "Magister".
12. Ostashko, T. O. (2004). Market transformation of the agricultural sector. Kyiv: Fenix.
13. Kramon-Taubadel, D. V. (2001). Politics and development of agriculture in Ukraine. Kyiv: Alfa-Print.
14. Agrarian Ukraine: Numbers as a derivative of politics. (2020). <https://zn.ua/ukr/ukraina-1991-2020/ukrajina-aharna-tsifri-jak-pokhidna-politiki.html>.
15. International day of rural women: The unfinished quest for decent work for all. (2020.) <https://ilostat.ilo.org/international-day-of-rural-women-the-unfinished-quest-for-decent-work-for-all/>.
16. Balanovska, T. I. (2000). Rural sector of Ukraine at the turn of the millennium (Vol. 2). Kyiv: NASU Institute for Economics and Forecasting.
17. Organization of the United Nations. (2011). The role of women in agriculture. Food and Agriculture. <https://www.fao.org/family-farming/detail/en/c/273446/>.
18. Main agricultural characteristics of households in rural areas in 2020. (2020). http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ7_u.htm.